

HACCAC B. YUSUF VE MUSHAF TARİHİNDEKİ YERİ*

*Ziya ŞEN***

ÖZET

Haccac b. Yusuf es-Sekafi, Taif'de doğmuştur. Emevi soyundan olmamasına rağmen Emevilere büyük bir hayranlık beslemiştir. Muaviye b. Yezid'in vefatı ile Emevi devleti sarsılınca, Haccac bu devleti yeniden canlandırmıştır. Emeviler döneminde (661-750) Abdülmelik b. Mervan'ın ordusuna komutan olmuş, Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gönderilmiş ve onu öldürmüştür. Mekke'yi altı ay kuşattıktan sonra önce Hicaz valiliğine daha sonra Irak valiliğine atanmıştır.

Emevi devletinde bir takım ıslahatlar yapmıştır. Tek tip ölçü kullanılması, posta teşkilâtını düzene sokması, Arapça'nın resmî muamelelerdeki kullanımının yaygınlaştırılması, Farsça tutulmuş divan defterlerinin Arapça'ya çevrilmesi ve Arap para sistemine geçilmesi bunların başında gelir.

Kaynaklarda onun ıslahatlarının yanı sıra Kur'an'la ilgili bazı çalışmalar yaptığı da kaydedilmektedir.

Bu çalışmada öncelikle Haccac'ın kısaca hayatı üzerinde durulduktan sonra, genel anlamda onun icraatları ile özel anlamda Kur'an'la ilgili yapmış olduğu faaliyetleri ele alınmıştır. Özellikle Hz. Osman zamanında çoğaltılıp farklı beldelere gönderilen mushafın bazı kelimelerinin imlasının onun tarafından değiştirildiği hususuna temas edilmiştir. Kaynaklarda bu konuda yer alan bilgilere yer verildikten sonra bunların bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Daha sonra Haccac'ın Kur'an'ın noktalanma ve harekelenmesine yaptığı katkılar; Onun mushaflar yazdırıp farklı şehirlere göndermesi; Kur'an'ın harflerini saydırması ve yazımlarında hata bulunan mushafları tespit ettirmesi üzerinde durulmuştur. Son olarak da onun niçin zalim olarak addedildiği, insanlarla olan ilişkileri, insanların yaşamında ve öldükten sonra onun hakkında söyledikleri ve oryantalistlerin Haccac'la ilgili olarak ileri sürdükleri iddialar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Haccac, Basra, Emeviler, Kur'an, Özgün.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. DEÜ İlahiyat Fakültesi Tefsir, El-mek: ziyasen@hotmail.com

HAJJAJ B. YUSUF AND HIS PLACE IN THE HISTORY OF THE QUR'AN

ABSTRACT

Hajjaj b. Yusuf al-Sakafi was born in Taif. Although he is not a descendant of the Umayyad dynasty, he has a huge admiration for the Umayyads. When the Umayyad state has been shaken by Mu'awiya b. Yazid's death, Hajjaj has renewed the state. Hajjaj was appointed as commander of the army of Abd al-Malik b. Marwan in the rein of Umayyads (661-750), and he marched towards Abdullah b. Zubair and killed him. After six months besiege of Mecca, he was appointed as governor of Hijaz and later became governor of Iraq.

He has made some reforms in Umayyad state. For example, using only one type of measurement, reorganization of the postal service, endorsement of Arabic language in the official treatment, translation of Persian documents of the state into Arabic, and establishing Arab monetary system.

As it is sated in the literature, in addition to its reformation, he did some examination on the Qur'anic text.

We covered life of Hajjaj, his works and actions in general, later his special interest in the Qur'anic text. These issues are discussed that especially in the period of caliph Osman, spelling of some words of the Qur'an that duplicated and sent to different towns was edited by him. After evaluating of these opinions, we have discussed these views expressed in this topic in the classical sources. Later we have examined his contribution to the punctuation and marking of the Qur'anic text, counting the letters of the Qur'an, editing Qur'anic text for spelling errors, and his multiplication of *Mushafs* and sending different cities. Lastly we examined that why he is regarded as a cruel leader, his relationships with his people, what people say about him after his death, and Orientalist claim regarding Hajjaj and his works.

Key Words: Hajjaj, Basra, Umayyads, Qur'an, Authentic.

I. Hayatı

Haccac, İslam kültür ve medeniyeti açısından önemli şahsiyetlerden birisidir. Onun bu değeri, gerek kitap¹ ve gerekse makale² türünden olsun hakkında müstakil çalışmaların yapılması neden olmuştur.

¹Ziyade, Mahmûd, *el-Haccac b. Yusuf es-Sekafi*, Kahire, 1995; Taha, Abdülvahid Zenun, *el-Irak fî Ahdi'l-Haccac b. Yusuf es-Sekafi mine'n-Nahiyeti's-Siyasiyye ve'l-İdariyye*, Bingazi, 2004; Zeydan, Corci b. Habib, *İntikam-ı Hun-i Hüseyin ya Haccac b. Yusuf*, (Trc. Muhammed Ali Şirazi), Tahran 1332/1914; Aksu, Ali, *Emevi Saltanatının Irak Valisi Haccac b. Yusuf*, İstanbul, 2009.

²Delice, Ali, "*Haccac b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)*", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998, sayı: 2, s. 445-459; Dietrich, Albert, "*Al-Haccac b. Yusuf'un Terceme-i Hâline Dair Birkaç Mülâhaza*", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1956-1957, cilt: II, sayı: 1, s. 147-155; Kazancı, Ahmet Lütfi, "*Haccac b. Yusuf es-Sakafi (95/714)*", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1992, cilt: IV, sayı: 4, s. 117-128; Çelik, Sebahattin, "*Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac b. Yusuf es-Sakafi'nin Fonksiyoner Rolü*", Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2003, cilt: I, sayı: 1, s. 19-35; I. Oseni, Zekeriya, "*Emevi Dönemi Mervani Halifelerle Haccac b. Yusuf es-Sekafi*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

Tam adı Haccâc b. Yûsuf b. Ebî Akîl b. Mes'ûd b. Âmir b. Mut'ab b. Mâlik b. Ka'b b. Amr b. Sa'd b. Avf b. Sakîf (ö. 95/714)³ olan Haccâc, Emevi devletinde Muâviye b. Ebî Süfyân'ın iktidarı ele geçirdiği yıllarda 41/661 senesinde Tâif'te doğmuş⁴ ve onun saltanatı döneminde yetişmiştir. Kendisi nesep itibariyle anne baba tarafından Sakîf kabilesinin Ahlaf koluna mensuptur. Künyesi, Ebu Muhammed'dir. Emevîler'e sadakatle bağlı olduğundan "Küleyb" (köpek yavrusu) lakabıyla tanınmıştır.⁵

Sahabeden Urve b. Mes'ûd'un torunu⁶ olan Haccac'ın babasının adı Yûsuf b. Hakem'dir.⁷ Annesi Kûfe Valisi Mugîre b. Şu'be'nin eski hanımı Fâria bint Hemmâm b. Urve b. Mes'ûd es-Sekafî'dir.⁸

Kaynaklardan hareketle Haccac'ın Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gönderilişine kadar olan hayatı hakkında çok fazla bilgi edinmemiz çok mümkün değildir.⁹ Biz onun hayatının bazı dönüm noktalarını ve önemli kesitlerini burada sunmak istiyoruz.

Abdullah b. Zübeyr Hicaz'da halifeliğini ilân edince birbirinin dostu olan Emevîler ile Sakîfliler bölgeden ayrılmaya başladılar. Emevî saltanatı yıkılmak üzere iken halifeliğe kimin getirileceği tartışıldı. Toplantı sonunda Mervân b. Hakem'e biat edildi. Bu olay, Sakîfliler'in Emevîler'e verdikleri destek sayesinde gerçekleşti. Mervân, Mısır'da oturan Sakîfliler'in de desteğini kazanmak için Yûsuf b. Hakem ve Haccâc'la birlikte oraya gitti. Sonra da onları Hicaz'a gönderdiği orduya dahil etti. Böylece Haccac, devlet hizmetine resmen girmiş oldu. Bu ordu Abdullah b. Zübeyr'e bağlı kuvvetler tarafından kılıçtan geçirildi. Haccâc ve babası canlarını zor kurtardılar. Haccâc, Mervân'ın ölümünden sonra halife olan oğlu Abdülmelik tarafından, Basra Valisine karşı düzenlenen sefere artçı birlikleri kumandanı olarak tayin edildi. Haccâc'ın Emevî devlet hayatında etkin bir şekilde rol alması bu olaydan itibaren başlar. 691'de Haccâc, İbn Zübeyr'le mücadele için Hicaz'a gönderilen 2000 kişilik ordunun başına getirildi. Karargâhını Tâif'te kuran Haccâc Mekke'yi kuşatma izninin verilmesi üzerine şehri kuşattı. Şehirde yaşanan büyük açlık İbn Zübeyr'in adamları arasında çözülmeye sebep oldu. İbn Zübeyr 692'de öldürüldü. Böylece Hicaz, Irak ve Mısır'da dokuz yıl hüküm süren ve Emevî Devleti'ne zor günler yaşatan Abdullah b. Zübeyr'in hilâfetine son verilmiş oldu.¹⁰

Arasındaki İlişkiye Dair Bir Araştırma", (Trc. Mehmet Akbaş), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, cilt: XII, sayı: 1, s. 183-196; İpek, Muhammet Selim, "Hatip Olarak El-Haccâc b. Yusuf", Ekev Akademi Dergisi, 2013, cilt: XVII, sayı: 57, s. 23-31.

³İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1987, IX, 123.

⁴Haccac'ın 37 ve 40 yılında doğduğuna dair rivayetler de vardır. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 139; Ziyade, *el-Haccac b. Yusuf es-Sekafî*, s. 32.

⁵İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, (Th. Servet Ukkâşe), Kahire, trs. s. 395-396; el-Müberred, Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil*, Kahire, trs. II, 104.

⁶Lammens, H. "Haccac", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1967, V, 18.

⁷İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 548.

⁸İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124; Lammens, "Haccac", V, 18.

⁹Aksu, *Haccac b. Yusuf*, s. 15.

¹⁰Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA*, Cilt: 14; Sayfa: 427; İskenderi, Ahmed&İnani, Mustafa, *el-Vasit fi'l-Edebi'l-Arabi ve Tarihihi*, Kahire, 1916, s. 119; Ebu'n-Nadr, Ömer, *Abdülmelik b. Mervân*, Beyrut, 1962, s. 125-128; Çelik, "Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac b. Yusuf es-Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü", s. 22.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

II. Valiliği

Haccâc Emevi iktidarı döneminde gösterdiği başarıların akabinde Hicaz, Yemen ve Yemâme'de üç yıl valilik yaptıktan sonra halife Bîşr b. Mervân'ın ölümü üzerine (75/694) Irak'a vali tayin edildi. Burada Haricîler, Emevî ordularını mağlûp ediyorlar, Hz. Ali taraftarları da yöneticileri uğraştırıyorlardı. Haccâc, valiliği döneminde Irak'ı çok sert tedbirler alarak idare etti ve örneği görülmemiş şekilde bir kıyım yaptı.¹¹

Irak'ta Emevîler'e muhalif olan her hareketi kanlı bir şekilde bastıran Haccâc'ın bu sert yönetiminden kaçanlar ya muhalif hareketlere katılıyor ya da Hicaz Valisi Ömer b. Abdülazîz'e sığınıyorlardı. Bu durum, daha sonra Haccâc'ın Ömer b. Abdülazîz ile sürtüşmesine ve Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliğinden azledilmesine sebep olmuştur. Haccâc, 697 yılında yetkileri daha da arttırılarak bütün doğu illerinin valiliğine tayin edildi. Onun valiliği sırasında İran, Medâin, Musul ve Horasan'daki isyanlar bastırıldı. Yirmi yıllık Irak ve doğu illeri valiliği sırasında Haccâc'ın karşılaştığı en ciddi problem, İbnü'l-Eş'as'ın kendisine ve Emevî Devleti'ne karşı başlattığı isyandır. Neticede İbnü'l-Eş'as Haccâc'ın adamlarına teslim edildi ve dolayısıyla bu isyan bastırılmış oldu.¹²

III. Vefatı

Bütün gücünü Emevî saltanatının ayakta kalması için harcayan Haccâc, Saîd b. Cübeyr'i öldürttüktan birkaç ay sonra kendi ölümünü isteyecek kadar büyük ruhî sıkıntılara mâruz kalmış, sonunda dayanılmaz mide ağrıları ve elem içinde, yirmi beş yılı aşkın bir mücadeleden sonra 83/702 yılında Kûfe ile Basra arasında kendi kurduğu Vâsıt şehrinde Ramazan ayında 95/714 yılında 54 veya 55 yaşında iken vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹³ Mezarının tahrip edilmesi ihtimaline karşı sapa bir yere gömülerek üzerinden akarsu geçirilmiştir.¹⁴

Ölüm haberini alan âlimler ona rahmet dilememişlerdir. Mesela Hasan Basrî, Haccâc'ın vefatını duyduğunda, *"Allah'ım, onu ortadan kaldırdığın gibi sünnetini de kaldır"* diye dua etmiş ve şükür secdesine kapanmıştır. Ömer b. Abdülazîz de şükür secdesine gitmiştir. Hammad b. Ebî Süleyman'ın aktardığına göre ise İbrâhim en-Nehaî sevincinden ağlamıştır. Hapistekilere Haccâc'ın hastalığından dolayı ağırlaştığı ve o gece ölebileceği kendilerine haber verilince onlar da sevinçlerinden uyumamışlardır.¹⁵

IV. İcraatları

Haccâc'ın yaptığı işler arasında Arapça'nın resmî muamelelerdeki kullanımının yaygınlaştırılması, Irak'ta Farsça tutulmuş divan defterlerinin Arapça'ya çevrilmesi ve

¹¹İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, I, 37.

¹²Bu konuda bkz. et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, trs. VI, 334-341; Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcû'z-Zeheb*, (Th. Muhammed Muyiddîn Abdülhamîd), Mısır, 1958, III, 138-141; İrfan, *"Haccâc b. Yûsufes-Sekafi"*, Cilt: 14; Sayfa: 427.

¹³ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru'l-Âlâmü'n-Nübelâ*, Beyrut, 1985, IV, 343; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 145; İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, I, 37; *el-Ma'ârif*, s. 359, 398; İskenderî&İnani, *el-Vasit*, s. 120.

¹⁴İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 398; ez-Ziriklî, Hayrettin, *el-A'lâmKâmûs-u Terâcim*, (Th. Fethullah), yy. 1969, II, 175.

¹⁵İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 145.

Arap para sistemine geçilmesi başta gelir. Haccâc, toprakları sulayan kanallara büyük önem vermiş, eskileri tamir ettirirken ayrıca yenilerini açtırmış, bataklıkları kurutarak tarım arazisi haline getirmiş ve tarımda üretimi arttırmak için köylerden şehirlere göçü önlemiştir. Hububat alım satımında tek tip ölçü kullanılmasını sağlamış, posta teşkilâtına da çekidüzen vermiştir.¹⁶

Kaynaklarda, Haccac b. Yusuf es-Sekafi'nin askeri faaliyetleri, devlet adamlığı, sorumlu olduğu bölgenin ilmi, dinî, ekonomik ve sosyal gelişimi için bir dizi ıslahat çalışmalarında bulunduğu ve Kur'an'la ilgili ortaya koyduğu icraatlar zikredilmektedir. Şimdi de bu konu üzerinde durmak istiyoruz.

V. Kur'an'a Hizmetleri

Kaynaklarda Haccac'ın Kur'an ehline çok cömert davrandığı, mala mülke düşkün olmadığı, vefat etmeden önce kendisine ait olan şeyleri beytülmale devrettiği, öldüğünde sadece bir rahle, yüz adet zırh, bir kılıç, bir at eyeri, bir Mushaf ve 300 dirhem para bıraktığı kaydedilmektedir.¹⁷

Haccâc'ı zalim, cebbar, pis ve kan dökücü gibi sıfatlarla zemmeden Zehebî onun cesur, zeki, kurnaz, fesahat ve belağat sahibi, Kur'an'a çok hürmet eden biri olduğunu kaydeder.¹⁸

Sicistânî, Haccac'ın hâfızları toplayarak Kur'an'ın harfleriyle ilgili çeşitli çalışmalar yaptırdığını¹⁹ ve muhtelif sûrelerde geçen on bir kelimenin imlâsını belirli bir kıraate göre tespit ettirdiğini belirtir.²⁰

Daha sonra da üzerinde durulacağı üzere Haccâc'ın, Ziyâd b. Ebîh'in Irak valiliği döneminde başlatılan Kur'an'ın harekelenmesi ve noktalanması işini sürdürdüğü ve bunun için Nasr b. Âsım'ı görevlendirdiği bilinmektedir. Bu arada ünlü bir hatip olan Haccâc'ın çok fasih ve belîğ bir dilinin olduğu da ifade edilir.²¹

a. Haccac'ın Kur'an'ın İmlası ile İlgili Yaptığı İleri Sürülen Bazı Değişiklikler

Kaynaklarda Haccac döneminde mushafla ilgili çalışmaların, sadece yazının geliştirilmesiyle sınırlı kalmadığı, buna ilaveten onun Hz. Osman zamanında çoğaltılan mushafın bazı yerlerini değiştirdiği aktarılmaktadır. Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö.255/869)'nin nakline göre Abbâd b. Süheybel-Basrî el-Kuleybî (ö. 212/833)²² ve Avf b.

¹⁶Aycan, "Haccâc b. Yusuf es-Sekafi", Cilt: 14; Sayfa: 428.

¹⁷İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 139.

¹⁸ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 343.

¹⁹es-Sicistânî, Ebû Bekir Abdullah b. Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, Endülüs, trs. s. 119.

²⁰es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, s. 49-50.

²¹Aycan, "Haccâc b. Yusuf es-Sekafi", Cilt: 14; Sayfa: 428.

²²Künyesi Ebû Bekr'dir. İbnü'l-Medenî ve pek çok alime göre hadis konusunda zayıf birisidir, hadisi ve rivayetleri zayıf olup delil olarak kabul edilmeyen şahıslar arasında yer alır. Buhârî, Nesâî vb. birçok hadisçi de onun metruk biri olduğunu söylemişlerdir. İbn Hibban'a göre o, propagandacı bir kaderiyecidir, bazı rivayetlerde bulunmuştur, ancak İslami ilimlere vakıf olan biri bunun rivayetlerini duysa bunların uydurma olduğunu hemen anlar. Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275)'ye göre ise Abbâd, doğru söyleyen bir kaderiyecidir. İbn Abdî de onun pek çok eserinin olduğunu, kendisinin zayıf olmakla birlikte hadislerinin yazılabileceğini söyler. Abbâd, 212'de Şevval ayında Basra'da vefat etmiştir. ez-Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, (Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Beyrut 1382/1963, II, 367; İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut, 1958, VII, 297; Ziyade, *el-Haccac b.*

Ebî Cemîle (ö. 146/763)²³ kanalıyla gelen bir rivayette Haccac'ın Osman Mushafında on bir âyetin yazımında değişiklik yaptığı yolunda bilgiler verilmektedir. Ebû Bekir es-Sicistânî bu konudaki rivayeti senediyle birlikte eserinde iki yerde zikretmektedir.²⁴

Bu yerleri tablo halinde şu şekilde göstermek mümkündür:

	Âyet	Osman Mushafındaki Şekli	Haccac'ın Değiştirdiği Şekil
1	Bakara 2/259	Lem yetesenne (he'siz) ²⁵ لَمْ يَتَسَنَّ	Lem yetesenneh (he'li) لَمْ يَتَسَنَّهُ
2	Maide 5/48	Şeri'aten ²⁶ شَرِيعَةً	Şir'aten شِرْعَةً
3	Yunus 10/22	Yenşurukum ²⁷ يَنْشُرُكُمْ	Yuseyyirukum يُسَيِّرُكُمْ
4	Yusuf 12/45	Âtikum ²⁸ أَتِيَكُمْ	Unebbi'ukum أُنَبِّئُكُمْ
5	Mu'minun 23/87, 89.	Syekûlûna lillâh ²⁹ سَيَقُولُونَ لِلَّهِ	Syekûlûnallâh سَيَقُولُونَ لِلَّهِ
6	Şuara 26/116	Muhracîn ³⁰ الْمُخْرَجِينَ	Mercûmîn الْمَرْجُومِينَ

Yusuf es-Sekafi, s. 100. Yukarıda zikredilen sebeplerden dolayı onun rivayet ettiği bu hadis zayıftır ve doğru değildir. Al-Majali, Mohammad Kh., "Has The Qur'an Been Changed By Al-Hajjaj?", *Dirâsât: Ulûmu'ş-Şerîa ve'l-Kânûn*, cilt: 25, sayı: 2, Ammân 1419/1998, s. 483.

²³İran asıllı olup Basralıdır. Tâbiînin küçüklerindendir. Kendisi sika birisidir. Pek çok hadisi vardır ki bunlar doğrudur. Emevî karşıtıdır. Şîa'ya meyilli olup kaderiyedendir ve râfizidir. İbn Hacer onun hakkında İbn Avn, Eyyûb, Eş'as, İbn Sirin gibi akranları ile kıyaslandığında kendisinin bazı kusurlarının olabileceğini söyler. ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 383-384; İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Tehzibu't-Tehzib*, yy. 1984, VIII, 148-149.

²⁴es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, s. 49-50 ve 117-118; İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, Kahire, 1948, s. 50-52.

²⁵Daha bütüncül halde görülmesi için söz konusu kelimelerin geçtiği ayetlerin tam metinleri de burada vermek istiyoruz: Bakara 2/259:

أَو كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتُ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانْظُرْ إِلَى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَ آيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نَنْشُرُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

²⁶Maide 5/48:

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شَرْعَةً وَمِنْهَا جَاوَزُوا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ

²⁷Yunus 10/22:

هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرِينَ بِمِمْ بِرِيحٍ طَبِيعَةٍ وَفَرَحُوا بِمَا جَاءَتْهُمْ رِيحٌ عَاصِفٌ وَجَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَئِنْ أُنْجِيتَنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ

²⁸Yusuf 12/45:

وَقَالَ الَّذِي نَجَّا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسِلُونِ

²⁹Mu'minun 23/87, 89:

سَيَقُولُونَ اللَّهُ قُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ

سَيَقُولُونَ اللَّهُ قُلْ فَأَنَّى تُسْحَرُونَ

³⁰Şuara 26/116:

قَالُوا لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

7	Şuara 26/167	Mercûmîn ³¹ المرجومين	Muhracîn المُخْرِجِينَ
8	Zuhurf 43/32	Me'âyişehum ³² مَعَايِشَهُمْ	Ma'îşetehum مَعِيشَتَهُمْ
9	Muhammed 47/15	Yâsin ³³ يَاسِينَ	Âsin عَاسِينَ
10	Hadid 57/7	Ve'ttekav ³⁴ وَالْتَّقُوا	Ve enfekû وَأَنْفَقُوا
11	Tekvir 81/24	Bizanîn ³⁵ بِظَنِّينَ	Bidanîn بِضَنِّينَ

Şimdi de Haccac tarafından değiştirildiği iddia edilen bu yerlerle ilgili yukarıda verdiğimiz sıraya göre tek tek bazı değerlendirmelerde bulunmak ve her biri ile ilgili elde ettiğimiz sonucu belirtmek istiyoruz:

Lem yetesenneh:

Bakara 2/259'da geçen *lem yetesenneh* kelimesi, İbn Mes'ûd'un mushafında *lem yetesenne* şeklinde *he'siz* olarak yazılmış ve kelimeyi İbn Mes'ûd bu şekilde okumuştur.³⁶

Lem yetesenneh lafzındaki *hesekt he'si*³⁷ olduğu için Hamza, Kisai, Ya'kub ve Halef vasıl halinde *lem yetesenne* şeklinde, vakıf halinde *he* ilavesiyle, diğerler kıraat

³¹Şuara 26/167:

قالوا لن لم تنته يا لوط لتكونين من المخرجين

³²Zuhurf 43/32:

أهم يقسمون رحمة ربك نحن قسمنا بينهم معيشتهم في الحياة الدنيا ورفعنا بعضهم فوق بعض درجات ليتخذ بعضهم بعضا سخريا ورحمة ربك خير مما يجمعون

³³Muhammed 47/15:

مثل الجنة التي وعد المتقون فيها أنهار من ماء غير آسن وأنهار من لبن لم يتغير طعمه وأنهار من خمر لذة للشاربين وأنهار من عسل مصفى وهم فيها من كل الثمرات ومغفرة من ربهم كمن هو خالد في النار وسقوا ماء حميما فقطع أمعاءهم

³⁴Hadid 57/7:

آمنوا بالله ورسوله وأنفقوا مما جعلكم مستخلفين فيه فالذين آمنوا منكم وأنفقوا هم أحر كبر

³⁵Tekvir 81/24:

وما هو على الغيب بضنين

³⁶Ebyârî, İbrahim, *Tarihu'l-Kur'an*, Mısır, 1982, s. 126; Jeffery, Arthur, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, Leiden, 1937, s. 31.

³⁷Bazı kelimelerin son harekesini muhafaza etmek için, kelimenin sonuna ziyade olunan sakin he (هـ) harfidir. Kıraat imamları, Kur'an-ı Kerim'in dokuz yerinde vaki' olan he-i sekt'li yedi kelimeyi vakıf halinde he-i sekt ile okumak hususunda ittifak etmişler. Fakat aynı kelimelerin vasıl hallerinde he-i sekt ile okuyup okumama hususunda ise ihtilaf etmişlerdir. Kıraatta imamımız, İmam Asım bunların hepsini vasıl hallerinde de he-i sekt ile okumuştur. Bu yedi kelime şunlardır:

1. Bakara sûresi, 259. Ayetindeki (لَمْ يَنْسِنَ) kelimesi.

2. En'am sûresi, 90. Ayetindeki (أَقْبَدَ) kelimesi.

3. Hakka sûresi, 19 ve 25. Ayetindeki (آيَاتِهِ) kelimesi.

4. Hakka sûresi, 20 ve 26. Ayetindeki (جَسَائِهِ) kelimesi.

5. Hakka sûresi, 28. Ayetindeki (مَالِيَةٍ) kelimesi.

6. Hakka sûresi, 29. Ayetindeki (سُلْطَانِيَةٍ) kelimesi.

7. Karia sûresi, 10. Ayetindeki (مَاهِيَةٍ) kelimesi. el-Fârisî, Ebu Ali el-Hasan b. Abdilgaffâr, *el-Hucce lil Kurrai's-Seb'a*, Beyrut, 1984, II, 368-369.

imamları ise her iki durumda da yani hem vasıl hem de vakıf halinde aslına uygun olarak *lem yetesenneh* şeklinde *he*'nin belirtilmesiyle okumuşlardır.³⁸

Sonuç: Her iki okuyuş biçimi bazı kıraatlerde yer aldığı gibi bazı özel Mushaflarda da bulunmaktadır. Bu sebepten, şayet Haccac bunu yapmışsa, Haccac'ın yaptığı şeyin bir temelini olduğu aşikârdır. Yani Haccac'tan önce de kelimenin bu şekilde yazılıp okunduğu anlaşılmaktadır. Bunu ilk yapan Haccac değildir.

Şir'aten:

Bu kelimenin, İbn Mes'ûd'un mushafında *şeriaten* şeklinde *ye*'li olarak yazıldığı belirtilmektedir.³⁹ Ancak hiçbir kurrâ kelimeyi *şeriaten* şeklinde okumamıştır.⁴⁰ Şir'atenve *şeriaten* lafızları “*din*” anlamına gelen iki kelimedir.⁴¹ Yani bu kelimelerin ikisi de aynı anlama gelmektedir.

Sonuç: Hz. Osman döneminde Mushaflarda nokta ve hareke olmadığı için kelimenin her iki şekilde okumaya da müsait olduğu görülmektedir. Diğer taraftan kelime ne şekilde okunursa okunsun, her iki durumda da anlamı ifade etmektedir.

Yuseyyirukum:

Yunus 10/22'de geçen *yuseyyirukum* lafzını İbn Âmir ve Ebû Ca'fer *neşera* kökünden hareketle *yenşurukum* olarak *nun* ve *şin* ile diğer kıraat imamları ise *yuseyyirukum* şeklinde okumuşlardır. Kelimenin Şam mushafında *yenşurukum* şeklinde yazılı olduğu kaydedilmektedir. Burada *yenşurukum* kelimesinin *yuhyikum* anlamına geldiğini belirtmek istiyoruz.⁴²

Sonuç: Hz. Osman döneminde Mushaflarda nokta ve hareke olmadığı için kelimenin her iki şekilde de okunmaya müsait olduğu görülmektedir. Yani kelimenin bu şekilde okunmaya müsait olması Haccac öncesinde de vardı Haccac sonrasında da. Diğer taraftan kelime kıraat imamları tarafından her iki şekilde de okunmuştur. Şam mushafının dışındaki mushaflarda kelimenin *yuseyyirukum* şeklinde olması, bunu ilk defa bu şekilde yazanın Haccac olmadığını göstermektedir.

Unebbi'ukum:

Yusuf sûresi 12/45'de geçen bu ayeti hiçbir kurrâ *âtikum* şeklinde okumamıştır.⁴³ Yani tüm kurra kelimeyi *ünebbiüküm* şeklinde okumuştur ve tüm Mushaflarda da bu şekilde yazılmıştır.⁴⁴

Sonuç: Hz. Osman döneminde Mushaflarda nokta ve hareke olmadığı için kelimenin her iki şekilde de okunmaya müsait olduğu görülmektedir. Bu sebepten

³⁸el-Fârisî, *el-Hucce*, II, 374; İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimaşkî, *en-Neşr fî'l-Kirâ'âti'l-Âşr*, (Thk. Ali Muhammed ed-Dabba'), yy. ts. II, 231; Ed-Dânî, *et-Teyşîr fî'l-Kirâ'âti's-Seb'*, (Nşr. Otto Pretzl), Beyrut, 1404/1984, s. 82; Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 126; İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, s. 50.

³⁹Jeffery, *Materials*, s. 39.

⁴⁰Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 126.

⁴¹İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, s. 50.

⁴²ed-Dânî, *et-Teyşîr fî'l-Kirâ'âti's-Seb'*, Beyrut 1984, s. 121; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 282; Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 126; İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, s. 50.

⁴³Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 126; İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, s. 50.

⁴⁴Al-Majalî, “*Has The Qur'an Been Changed By Al-Hajjaj?*”, s. 488.

Haccac'ın bu kelimeyi değiştirdiğini kesin olarak tespit etmemiz mümkün değildir. Çünkü kelime Haccac'tan önce de tüm Mushaflarda bu şekilde nokta ve harekesiz olarak yazılmıştı.

Seyekûlûnallâh:

Mu'minin 23/ 87 ve 89. Ayetlerde geçen *seyekûlûna lillâh* lafzı meşhur bir kıraattir. Kelime Basra mushafında *seyekûlûnallâh* şeklinde yazılı olduğu için Basralılar ile Ebû Amr ve Ya'kûb bu kelimeyi *seyekûlûnallâh* şeklinde okumuşlardır. Hicaz, Şam ve Irak mushafında ise kelime *seyekûlûna lillâh* şeklinde yazılıdır.⁴⁵

Ebû Ubeyd ve Âsım el-Cahderî (ö. 127/745), İmam mushafta da *seyekûlûna lillâh* şeklinde yazılı olduğunu söylerler. Bu lafzı ilk defa *seyekûlûnallâh* şeklinde yazan Nasr b. Âsım el-Leysi'dir. Ubeydullah b. Ziyâd ise lafızların her ikisini de *Allâh* şeklinde yazmıştır. Ancak Ebû Amr, nakli zayıf olduğu için bu haberlerin doğru olmadığını ve problemli olduğunu söyler.⁴⁶

Sonuç: Her iki yazı formu da Haccac öncesindeki bazı Mushaflarda mevcut idi ve her iki şekilde de okunmaktaydı. Yani bu kelime ilk defa Haccac tarafından değiştirilmiş değildir.

Mercûmîn ve Muhracîn:

Şuara 26/116 ve 167. Ayetlerde geçen her iki okuyuş tarzı da meşhur bir kıraattir.⁴⁷ Bunlar, Haccac tarafından kesin olarak değiştirildiği ileri sürülen iki ayettir. Kıraat kaynakları bu kelimelerin farklı okunuşundan ve beldelelere gönderilenlerde farklı yazım tarzı olduğundan bahsetmez. Bu iki kelimenin Haccac'tan önce de bu formda yazıldığı kaydedilir.⁴⁸

Sonuç: Kıraat imamlarının bu kelimelerin yazılış ve okunuşu konusunda herhangi bir farklılıktan bahsetmemesi, her iki lafzın da meşhur bir kıraat olması, kelimelerin her ikisinin de Kur'an'da geçmesi ve birbirine yakın anlamlarda kullanılması kelimelerin değiştirildiği konusundaki tereddütleri ortadan kaldırmaktadır.

Ma'îşetehum:

Zuhurf suresi 43/32. Ayette geçen *ma'îşetehum* lafzı meşhur bir kıraattir. Söz konusu kelimeyi *me'âyişehum* şeklinde okuyan hiçbir kimse yoktur.⁴⁹ Ancak bu kelime, İbn Mes'ûd'un mushafında *meâyişehum* şeklinde te'siz olarak yazılmıştır.⁵⁰

Sonuç: Her iki okuyuş biçimi de bazı özel mushaflarda bulunmaktadır. Diğer taraftan Hz. Osman döneminde Mushaflarda nokta ve hareke olmadığı için kelimenin her iki şekilde de okunmaya müsait olduğu görülmektedir. Bu sebepten Haccac'ın bu kelimeyi

⁴⁵Dânî, *et-Teyssir*, sf. 160; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 329; Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 127; İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, s. 50.

⁴⁶Ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd, *el-Mukni' fi Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, (Thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî), Kahire ts., s. 109.

⁴⁷Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 127.

⁴⁸Al-Majalî, "Has The Qur'an Been Changed By Al-Hajjaj?", s. 489.

⁴⁹Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 127; İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, s. 51.

⁵⁰Jeffery, *Materials*, s. 87.

değiştirdiği kabul edilemez. Çünkü kelime Haccac'tan önce de tüm Mushaflarda bu şekilde yazılmıştı.

Âsin:

Muhammed sûresi 47/15. Ayette geçen bu kelimeyi Hamza vakıf halinde *yâ sin* şeklinde okumuştur. Ancak *âsin* meşhur bir kıraattir.⁵¹ Kelimeyi İbn Kesîr *esin* şeklinde elifi uzatmadan okumuş, diğerleri ise uzatarak okumuşlardır.⁵² Kelime, Hz. Osman Mushaflarının hiçbirinde *yâ sin* şeklinde yazılmamıştır.⁵³

Sonuç: Haccac bu kelimeyi değiştirmemiştir. Osman Mushaflarındaki mevcut yazım şeklini aynen alıp yazmıştır ve bunu yaparken de kıraatlerden birini tercih etmiştir.

Ve enfekû:

Hadid sûresi 57/7. Ayette geçen *ve enfekû* lafzı meşhur bir kıraattir. Bu kelimeyi *ve'ttekav* şeklinde okuyan hiçbir kimse de yoktur.⁵⁴

Sonuç: *Ve en fekû* kelimesinin formu *vettekav* şeklinde okumaya müsait olmadığı gibi anlam açısından da kelimeler birbirine yakın değildir. Bu sebepten Haccac'ın bu kelimeyi değiştirdiğini kabullenmemiz mümkün değildir.

Bidanîn:

Tekvir sûresi 81/24. Ayette geçen *bi danîn* kelimesi İbn Mes'ûd'un mushafında *bi zanîn* şeklinde *zı* ile yazılmıştır.⁵⁵ Bu lafzı İbn Abbas, İbn Zübeyr, Mekkî, İkrime, Ya'kûb, İbn Kesîr, Ebû Amr, Ruveys ve Kisai *bi zanîn* şeklinde *zı* ile diğerleri ise *bi danîn* olarak okumuşlardır.⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, Hz. Osman tarafından beldelere gönderilen Mushaflarda kelimenin *dat* ile yazıldığını kaydeder.⁵⁷ Kelime *bi zanîn* şeklinde okunursa “متهم” yani “itham edilen, suçlanan ve sanık” anlamına gelir. Bu durumda ayet “O, gayb hakkında yalancılıkla suçlanamaz, söyledikleri doğrudur, uydurma değildir” anlamını ifade eder. Diğerleri ise *bi danîn* şeklinde okumuşlardır. Kelime bu şekilde okunursa “بخيل” yani “cimri” anlamına gelir. Bu takdirde ayetin anlamı “O, gayb hakkında cimri değildir, kendisine verilen gayb haberlerini, bilgilerini olduğu gibi insanlara duyurur, cimrilik edip yalnız kendisine alıkoymaz” demek olur.⁵⁸ Âyette geçen *ve “o”* anlamına gelen *huve* lafzının Cebrail'e veya Resûl-i Ekrem'e gittiği ifade edilmiştir.⁵⁹

Sonuç: Hz. Osman tarafından gönderilen Mushaflarda kelime *dat* ile yazılmışsa, Haccac'ın değiştirdiği şekil Mushaflara uymaktadır. Yani Haccac yeni bir şey yapmamıştır. Diğer taraftan kelime Haccac'tan önce de her iki şekilde yazılmış ve kurra tarafından iki şekilde de okunmuştur.

⁵¹Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 127; İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, s. 51.

⁵²İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 374.

⁵³Al-Majali, “Has The Qur'an Been Changed By Al-Hajjaj?”, s. 489.

⁵⁴Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 127; İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, s. 51.

⁵⁵Jeffery, *Materials*, s. 108.

⁵⁶ed-Dânî, *et-Teyisr*, s. 220.

⁵⁷İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 398-399.

⁵⁸Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 128.

⁵⁹Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1991, X, 350.

Haccac'a atfedilen bu yerlerle ilgili olarak şunları söylememiz mümkündür:

Haccac'ın değiştirdiği ileri sürülen on bir kelimededen bazıları Hz. Osman tarafından farklı beldelelere gönderilen Mushaflarda da o şekilde yazılmıştır. Bunların bir kısmı ise kıraat farklılığıyla ilgilidir ve bunları Haccac tespit ettiği için bu yerleri ona dayandırmak meşhur olmuştur. Ancak Hz. Osman'ın Mushaf hattı da söz konusu kelimelerden bir kısmını bu şekilde okumaya müsait kılmaktaydı. Bu farklılıklardan bazıları ise Kur'an'ın vahyedildiği yedi harfle ilgilidir.⁶⁰

On bir yerden bir kaçını ise hiçbir kurrâ o şekilde okumamıştır ki bu yerler şunlardır: *Şeri'aten*, *Âtikum* ve *Me'âyişehum*.⁶¹ Bunlara ilaveten Hadid sûresi 57/7. Ayette geçen *ve enfekû* kelimesini *ve'ttekav* şeklinde okuyan hiçbir kurranın olmadığını da daha önce ifade etmiştik.

b. Ayetlerdeki Bu Değişiklikleri Haccac'ın Yapıp Yapmadığına Dair Görüşler

Şimdi de bu değişiklikleri Haccac'ın yapıp yapmadığına dair görüşler ele alınacaktır. Öncelikle onun bunları yapmasının mümkün olmadığı, yapmış olsa dahi bunun anlama bir etkisinin olmadığı veya farklı kıraatlerin yapılan bu değişikliklere elverişli olduğu gibi hususlar üzerinde durulacaktır.

Bu Değişiklikler Daha Önce Bizzat Hz. Osman Tarafından Yapılmıştır:

Yukarıda da bazı rivayetlerde zikredildiği üzere Haccac'ın değiştirdiği iddia edilen bu yerler, daha önce bizzat Hz. Osman tarafından değiştirilmiştir.⁶² Mesela, halifeliği döneminde çoğaltılan mushaflar Hz. Osman'a arz edilince o bir mushaftaki *lem yetesenne* lafzını *lem yetesenneh* olarak değiştirmiştir. Bu konuda kaynaklarda yer alan rivayetlerden birisi şöyledir:

Ebu'l-Hasan Ali b. İbrâhîm el-Kattân (ö. 345/956)'dan rivayet edilmiştir:

Yemenlilerin önde gelen alimi Ebû Vail, Abdurrahman b. Hanî'nin şöyle dediğini nakleder:

*“Yazılan Mushaflar Hz. Osmân'a sunulurken ben de onun yanıdaydım. O, üzerinde “lâ tebdîle lil halkillâh”, “lem yetesenne” ve “fe emhili'l-kâfirîne” lâfızlarının yazılı olduğu bir koyun kemiğiyle beni Ubey b. Ka'b'a gönderdi. Daha sonra divit isteyerek “lam”ın birini sildi ve “lâ tebdîle li halkillâh”(Rûm, 30/30)yazdı. “Feemhil” ibaresini silip bunun yerine “fe mehhil” (Târik, 86/17) yazdı. Sonuncusunun sonuna da “he” ilâve ederek “lem yetesenneh”(Bakara, 2/259) şeklinde yazdı”.*⁶³

O halde Haccac'a isnad edilen bu değişiklik gerçekte Hz. Osman'a isnad edilmelidir. Çünkü bunu Hz. Osman, Haccac'tan daha önce yapmıştır.

Haccac Bu Yerleri Basra Mushafına Uygun Olarak Düzeltmiş ve Bunları da Tek Başına Değil İstişare İle Yapmıştır:

⁶⁰Al-Majali, “Has The Qur'an Been Changed By Al-Hajjaj?”, s. 483.

⁶¹Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 128-129.

⁶²İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, s. 40.

⁶³İbn Fâris, Ebû'l-Hasan Ahmed, *es-Sâhibî*, Kahire, 1977, s. 12-13.

Haccac tarafından değiştirildiği belirtilen bu yerlerin istinsah edilen Mushaflarda da bu şekilde olduğu, yani Haccac'ın değiştirdiği söylenen yerlerle istinsah edilen Mushaflar arasında herhangi bir farkın söz konusu olmadığı belirtilmektedir.

Haccac'ın yaptığı değişiklikten kasıt, muhtemelen onun, Mushafların tetkiki ile ilgili bir heyet kurması ve hatalı yazımlara sahip Mushafları imha ettirmesidir. Mushafları incelemek üzere görevlendirilen heyet, basit yazım hatalarına sahip Mushafları imha etmemiş, hatalı yerleri düzeltmekle yetinmiştir. Düzeltile yerler de, o yerlerin Basra mushafındaki şekli doğrultusunda yazılmıştır.⁶⁴ Bu da Haccac'ın Hz. Osman mushafındaki değil, Iraklıların özel Mushaflarındaki on bir kelimeyi değiştirdiğini gösterir.⁶⁵

Bir başka görüşe göre, Haccac'ın yaptığı söylenen şey, bazı şahısların elinde bulunan ve kontrol esnasında Hz. Osman mushafına uymayan mushaflardaki bazı kelimelerin yazımında yaptığı değişikliklerdir.⁶⁶

Bu yerlerden bazılarının değişiklik öncesi şekilleri doğrultusunda kıraatlerin olması kimi yerlerdeki değiştirmenin, bir sahih kıraatin terk edilip diğer bir sahih kıraatin kaydedilmesinden ibaret olduğu izlenimi vermektedir. Yani Haccac kıraatler doğrultusunda bu yerlerdeki yazımları terk etmiş, tercih ettiği diğer kıraatler doğrultusunda yazımda bulunmuştur. Haccac bunları, beldelelere gönderilen mushaflardan esinlenerek yaptığı için, bunun Hz. Osman'ın hazırlattığı mushafa aykırı olduğunu söylemek doğru olmasa gerek.

Gânim Gadduri el-Hamed'in de belirttiği gibi Haccac'ın Mushaflara bakıp bazı yerleri düzeltmesini emrettiği topluluk bu yerleri Osman mushafına uygun olarak düzeltmişlerdir.⁶⁷

Bunlar bize Haccac'ın Kur'an konusunda ne kadar titiz olduğunu, dolayısıyla onun mushafta değişiklikte bulunduğu şeklindeki bir iddianın doğru olamayacağını açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁸

Haccac'ın mushafın bazı harflerini değiştirdiğine dair rivayetlerden anlaşılan husus şudur:

Haccac bu harfleri mevcut Osman mushafının kemale ulaşması için Osman mushafının ışığı altında değiştirmiştir. Haccac bunları kendi başına yapmayıp kendi döneminin fukaha ve kurrasına danışarak ictihadla ve bütün bu yanlışlıkların, Kur'an'ı tekrar yazıp istinsah edenlerin değiştirmesinden dolayı meydana geldiği konusunda onlarla görüş birliğine ulaştıktan sonra yapmıştır. Yani bu değişikliklerin kâtibin kendisine okunanı yanlış duyma ve karıştırma ihtimalinden dolayı kâtip ve müstensih hatası olduğu konusunda icma ettikten sonra yapmıştır.⁶⁹ Bu yanlışlıkları yapanlar, Kur'an'ı değiştirme ve bozmayı amaçlamamışlardır. Yalnızca yazım usulünü ve imla kurallarını bilmedikleri için bu

⁶⁴Yazımın Basra mushafı doğrultusunda oluşu, anılan tetkik faaliyetinin, Haccac'ın valisi bulunduğu Irak bölgesindeki Mushafları kapsayan lokal bir uygulama olduğunu gösterir.

⁶⁵Altundağ, Mustafa, "Hata iddiaları çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özelliği: Mushafta Lahn Meselesi", Bakü, 2004, s. 150.

⁶⁶Altundağ, Hata iddiaları çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özelliği, s. 150.

⁶⁷el-Hamed, Gânim Gadduri, *Resmul Mushaf*, yy. 1982, s. 717.

⁶⁸Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, Ankara, 2004, s. 335.

⁶⁹İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, s. 52.

yanlışığa düşmüşlerdir. Diğer bazı hatalar da, mushafı yazanların kendilerine okunamayanlışı anlamalarından ve karıştırmalarından kaynaklanmıştır.⁷⁰

Bu işi yapanlar da Kur'an ilmi konusunda Basra'nın ileri gelen âlimleridir. Bunları Basra'dan Kûfe'ye davet eden kişi Haccac'tır. Mesela; Ebû Bekr Âsım b. Behdele Ebi'n-Necûd el-Cahderî, Kûfe'li karidir, yedi imamdan biridir. Kendi döneminde insanlar içerisinde Kur'an'ı en iyi okuyan kişidir.⁷¹Malik b. Dînâr (ö. 127) da, Kur'an konusunda en tecrübeli kişilerdendi, Kur'an'ı ezbere bilenlerin en iyisiydi. Her gün bir cüz okurdu.⁷²Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ise, ilim ve amel bakımından kendi döneminin Basra imamı idi.⁷³Ebu'l-Âliye (ö. 90/708)'ye gelince, o, tabîînin ileri gelenlerindendi. Kur'an'ı arz yoluyla Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit ve İbn Abbas'tan almıştı. İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî (ö. 316) onun hakkında "*Sahabeden sonra hiçbir kimse Kur'an'ı onun kadar bilmiyordu. Bundan sonra Said b. Cübeyr, ondan sonra da Süddî ve es-Sevrî gelir*" demiştir.⁷⁴

Haccac'ın böyle bir işe teşebbüsünün sebebi, İslam ülkesinin her yerinde aynı Kur'an'ın okunması ve ihtilaf olmasını istememesidir. Bunun için de Haccac, Hz. Osman mushafının alınmasını ve okunmasını, diğer kıraatlerin terk edilmesini istemiştir. Hatta bu hususta sorun çıkaranları Osman'ın mushafına muhalif olmak suçundan dolayı cezalandırmaktan kaçınmamıştır.⁷⁵

Haccac Bu Değişiklikleri Sadece Kendi Özel Nüshasında Yapmıştır:

Haccac'ın bu değişiklikleri sadece kendisine ait özel Kur'an nüshasında yapmış olma ihtimalinden de bahsedilmektedir. Sicistânî'nin Yezid el-Farisi'den aktardığı bir rivayete göre, Ubeydullah b. Ziyad, mushafa iki bin harf (rivayetin devamından anlaşıldığına göre, Mushaf imlasında yazı itibarıyla belirtilmeyen uzun fethaları gösteren elifler eklemiştir) ilavede bulunmuştur. Bu durumu öğrenen Haccac, bu işi Ubeydullah'a kimin yaptırdığını araştırınca bunun Yezid el-Farisi olduğunu öğrenmiş ve bu şahsı çağırıp hesaba çekmiştir. Yezid, kendisinin Haccac gibi Basra'da dünyaya gelmediği için mushafı okumada sıkıntı çektiğini belirtince Haccac kendisine hak verip onu serbest bırakmıştır.⁷⁶ Ubeydullah b. Ziyad'ın, kendi özel mushafına iki bin harf ilavede bulunması gibi Haccac bu değişiklikleri kendisine ait nüshada yapmış da olabilir.⁷⁷

Bu Kelimeler İki Türlü Okunmaya da Müsaittir:

Haccac döneminde Mushaflarda noktalama işaretleri henüz yoktu. Haccac, mushafa nokta ve hareke koymakla, onun yazısını netleştirmiş, nasıl okunması gerektiğini açıklamış ve Hz. Osman mushafının daha iyi anlaşılıp belirginleşmesinin ötesinde bir şey yapmamıştır. Haccac döneminden önce Kur'an'a henüz hareke ve nokta konulmadığı için Hz. Osman mushafını esas alırsak, değiştirildiği iddia edilen yerlerden beştanenin (1-2-3-

⁷⁰İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, s. 52.

⁷¹İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye*, Beyrut, 2006, I, 315.

⁷²İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye*, II, 35.

⁷³İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye*, I, 213.

⁷⁴İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye*, I, 259; Gânim Gadduri el-Hamed, *Resmul Mushaf*, s. 716.

⁷⁵İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 135.

⁷⁶Sicistânî, *Kitabu'l-Mesâhif*, s. 117.

⁷⁷el-A'zamî, *The History Of The Qur'anic Text*, s. 103.

4 ve 8. örnekler) bu şekilde okunabilmesine herhangi bir engelin olmadığını görürüz. Mesela “يسيركم” ile “معيشتهم” kelimeleri buna örnektir. Yani “يسيركم” ve “ينشركم” kelimelerindeki nokta ve hareketler kaldırıldığında her iki kelime de şekilsel açıdan aynı olur. Benzeri durum “معيشتهم” ve “معاشتهم” kelimeleri için de geçerlidir. O halde kelimelerde nokta yoksa ve kelimenin yazımları da aynı ise Haccac bu kelimeleri nasıl değiştirmiş olabilir? Haccac, Mushaf-ı Osman’ın dışına çıkıp başka bir kıraatle asla okumamıştır. O, bilakis her zaman için Osman mushafına bağlı kalmış ve imam mushafa bağlılık konusunda çok titiz davranmıştır.⁷⁸

Bu Tür Rivayetler Haccac’ı Yıpratmak İçin Onun Muhalifleri Tarafından Uydurulmuş Olabilir:

A’zami’ye göre Haccac’ın yaptığı değişikliklerle ilgili rivayetin ravilerinden olan Avf, Haccac’ı yıpratmak istemiş olabilir. Bu açıdan Haccac ile ilgili olarak Avf’dan gelen haberlere ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Diğer taraftan ilk Emevi halifesi olan Muâviye b. Ebû Süfyân, hilafeti ele geçirme sürecinde neredeyse tüm iddiasını Hz. Osman’ın katillerinin teslimi yahut onların sorgulanması üzerine kurmuş⁷⁹ ve Hz. Osman’ın kanını bahane göstererek Hz. Ali’ye savaş ilan etmiştir. Bu durum göz önüne alındığında, Haccac’ın Hz. Osman mushafı ile ilgili yapmış olduğu değişikliklere dair ileri sürülen bilgilerin arkasında siyasi gerekçeler olma ihtimalinden dolayı pek ma’kul gözükmemekte ve Emevilere de zarar vermektedir.⁸⁰

Yapılan Değişikliklerin Anlama Herhangi Bir Etkisi Yoktur:

Bu kelimelerin Haccac tarafından değiştirildiğini varsaysak bile, kelimelerdeki bu farklılıklarının hiçbirinin anlama olumsuz bir etkisi yoktur. Sadece okumada bir kolaylık sağlanmıştır.

Haccac Bunları Yapmış Olsaydı İnsanların Bu Duruma Sessiz Kalmamaları Gerekirdi:

Haccac bunu yapmış olsaydı o dönemde bu olay yayılır, kendisi tepkilere maruz kalır veya onun küfrüne hüküm verilirdi. Farz edelim ki Haccac iktidar bakımından çok güçlü ve kuvvetli biri idi. Bu olağanüstü durum karşısında İslam ve Kur’an konusunda Iraklılar onun zulmünden korktu ve halkından hiç kimse sesini çıkaramadı. Acaba Şam, Hicaz vb. yerlerdeki halk niçin buna ses çıkarmamıştır. O, hayatta iken kendisinden korktular diyelim, o ölünce insanlar niçin seslerini çıkarmamışlardır? Eğer böyle bir durum olsaydı Emevilerden sonra gelen Abbasiler bunu sürekli dillendirirlerdi.⁸¹

Zerkânî’ye göre Haccac’ın mushafı değiştirdiği iddiası ona isnad edilen bir yalandan ibarettir. Ona bu iftirayı atanların ellerinde herhangi bir delilleri ve dayanakları

⁷⁸Ebyârî, *Tarihu’l-Kur’an*, s. 129.

⁷⁹YAŞAROĞLU, Hasan, (2013). “Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muâviye b. Ebû Süfyân ve Hz. Osman’ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi/ Muawiyah b. Abu Sufyan As a Genius of Tactic and Propaganda and Investigating Matter of Uthman’s Killers”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, Volume 8/8, Summer 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.936> , p. 2221.

⁸⁰M. M. el-A’zami, *The History Of The Qur’anic Text from Revelation to Compilation*, United Kingdom, 2003, s. 102. (Terc. Ömer Türker-Fatih Serenli, “Vahyedilişinden Derlenişine Kur’an Tarihi”, İz yay. İst. 2006)

⁸¹Ziyade, *el-Haccac b. Yusuf es-Sekafi*, s. 100.

yoktur. İşte tarih apaçık ortadadır. Haccac'ın mushafı cem ettiğini, onu eksilttiğini veya ziyadeleştirdiğini ileri sürenler açık deliller getirmek durumundadırlar. Şayet Haccac bunları yapmış olsaydı, bu bize mütevatir bir bilgi olarak nakledilirdi. Çünkü bu durum, hakkında tevatür ve naklin en fazla olduğu bir alandır. Haccac bunu nasıl yapabilir ve ümmetin tamamı bunu nasıl kabul edebilir? Hasan Basrî gibi Haccac'ın kendi döneminin mevcut dini liderleri bu durum karşısında seslerini çıkarmasınlar veya bunu yalanlamasınlar, bu durumu savunmasınlar veya Haccac'ın katlini istemesinler, bu nasıl mümkün olabilir? Sad 7. Ayette ifade edildiği gibi “*Bu bir uydurmadan başka şey değildir*”.⁸²

Haccac'ın Mushaflarla ilgili bir güç sahibi olduğunu ve onu noksanlaştırıp fazlaştırma konusunda bir role sahip olduğunu varsayalım. Haccac dönemine kadar Kur'an pek çok hafız tarafından ezberlenmişti. Haccac tarafından Kur'an'a herhangi bir müdahalede bulunulmuş olsaydı hafızlar kesinlikle buna tepki gösterirlerdi.⁸³ Haccac Mushaflarda olanı değiştirdi diyelim, peki zihinlerde olanı nasıl değiştirmiş olabilir? ⁸⁴ Nasıl olur da o, kendi dönemindeki binlerce hafızın kalbinde olana hükmedebilir? Onların kalplerinde var olan metinlerden dilediğini silip dilediğini sabit bırakabilir?

Bu sebepten tüm bunlar, dayanağı olmayan iddialardır ve temeli sağlam olmayan deliller taşır. Bir topluluğun cehalet ve dalalet içerisinde boğulmasına işaret eder. Zümer 23. Ayette de geçtiği üzere “*Allah kimi sapıklıkta bırakırsa, artık ona doğru yolu gösteren bulunmaz.*”⁸⁵

Haccac Döneminde Yapılan Şey Sadece Nokta ve Harekelemeden İbarettir:

Konuyla ilgili bir başka görüşe göre bu rivayetler, Haccac'ın bir girişiminin yanlış aktarılmış olmasının ürünüdür. Bilindiği gibi Haccac, Kur'an-ı Kerim'deki harfleri noktalararak karışıklıkları önlemiştir. Ondan sondeki mushaf nüshalarının yazımı da buna göre yapılmıştır. Hadise bundan ibarettir. Yani Kur'an, Haccac tarafından tertip olunmamıştır, sadece harekelenmiştir. Yoksa herhangi bir kimsenin, Haccac'ın bir mushaf hazırladığını ve bu mushafın Hz. Osman tarafından hazırlanan mushaftan metin ve tertip olarak farklı olduğunu söylediği duyulmamıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere eğer böyle bir şey olsaydı, Emevilerin ve Haccac'ın düşmanları, onu böyle bir cürüm işlemekle suçlayacaklardı. Zira Şii bilginler de, Emevilerin eleştirilmesine ve kötülenmelerine imkân verecek hiçbir fırsatı kaçırmazlardı.⁸⁶

Bir başka görüşe göre de birkaç Mushaf, mürekkebinin silinmesi neticesinde katibin kalemıyla yeniden yazılmasıyla düzeltilmek suretiyle imhadan kurtulmuş olabilir. Bazılarının bu icraatı yanlışlıkla Haccac'ın Kur'an'ı değiştirme teşebbüsü olarak yorumlamış olması muhtemeldir.⁸⁷

⁸²ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, yy. trs. I, 266.

⁸³Al-Majali, “*Has The Qur'an Been Changed By Al-Hajjaj?*”, s. 486.

⁸⁴Al-Majali, “*Has The Qur'an Been Changed By Al-Hajjaj?*”, s. 487.

⁸⁵ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 267.

⁸⁶Derveze, M. İzzet, *Kur'anü'l-Mecid*, (Çev. Vahdetin İnce), İst. 1997, s.75; Keskiöglü, Osman, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Ankara, 1993, s. 318.

⁸⁷el-A'zami, *The History Of The Qur'anic Text*, s. 104.

Netice:

Haccac, Mushaf yazımlarını son derece titiz bir şekilde takip ediyordu. Mushafın metin yapısını değiştirme bir yana, onun imla özelliklerinin itibara alınmamasına dahi tahammülü yoktu. Bakıllânî (ö. 403/1013) bu konuda şöyle der: “*Haccac’ın Osman mushafında sabit olan bir şeyi değiştirdiğini kim iddia ederse, o kişi bilgisizce bir iddiada bulunmuş olur*”.⁸⁸ Haccac’ın yaptığı işin özeti şudur: O, Irak bölgesindeki Mushaflardan, gerek Kur’an dışı unsurlar gerekse kıraatler açısından, öncelikle Hz. Osman mushafına uymayanları tespit etmiş, ardından düzeltme imkânları olanları düzeltmiş, olmayanları da imha etmiştir.⁸⁹ Yani Haccac, Hz. Osman’ın diğer şehirlere gönderdiği bazı nüshalarda yer alan ve Osman Mushaflarıyla uyuşmayan bazı yazım şekillerini, onun mushafıyla uyacak şekilde değiştirmiştir.⁹⁰

c. Haccac’ın Kur’an Konusunda Yaptığı Diğer Hizmetler

Bu faaliyetlerden başka, kaynaklarda Haccac’la ilgili olarak onun her gece Kur’ân-ı Kerîm okuduğu⁹¹ veya Kur’an’ın tamamını her gece baştan sona kadar okuduğu aktarılmaktadır.⁹² İbn Kesîr, onun namazda veya namazın dışında her gece Kur’an’ı üç defa hatmettiğini söyler.⁹³ İbnü’l-Cevzî, onun Ka’be’nin ortasında Kur’an’ın tamamını bir rek’atte okuduğunu, Ramazan ayında akşam-yatsı arasında Kur’an okuduğunu söyler.⁹⁴ Başka bir rivayet göre o, her üç gecede bir, Kur’an’ı baştan sona kadar okurdu.⁹⁵ Kurtubi ve Zerkeşi, ilk gece En’am’a kadar, ikinci gece Kehf’e kadar, üçüncü gece Zümer’e kadar ve son gece ise Nâs’a kadar olmak üzere onun her gece Kur’an’ın dörtte birini okuduğunu söylerler.⁹⁶ Yani onlara göre Haccac, Kur’an’ı dört günde bir defa hatmederdi.⁹⁷ Bu rivayetlerin bazılarında abartı olduğu apaçık ortadadır. Zira Haccac’ın her gece bir miktar Kur’an okuyabileceğini söylememiz mümkün olsa da onun her gece Kur’an’ı baştan sona bir veya birkaç defa okuyabileceğini söylememiz çok mümkün gözükmemektedir.

O, Kur’an ehline hediyeler vermekten zevk alırdı.⁹⁸

Onun, okuma yazma bildiği, küçük yaşlarda Kur’ân-ı Kerîm’i ezberlediği ve gençliğinde veya takriben yirmi yaşlarına kadar Tâîf’ten ayrılıncaya dek babasının yanında kardeşiyle birlikte çocuklara Kur’an öğrettiği rivayet edilir.⁹⁹ Dırâr Sâlih Dırâr’a göre

⁸⁸es-Sayrafi, Ebû Abdullah, *Nüketü’l-İntisar li Nakli’l-Kur’ân li’l-Bakillani*, (Thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul), İskenderiye trs., s. 398. Ayrıca bkz. Maşalı, *Kur’an’ın Metin Yapısı*, s. 336.

⁸⁹Altundağ, *Hata iddiaları çerçevesinde Kur’ân’ın Dil ve Yazım Özelliği*, s. 151.

⁹⁰Al-Majali, “*Has The Qur’an Been Changed By Al-Hajjaj?*”, s. 485.

⁹¹es-Sicistânî, *Kitâbu’l-Mesâhif*, s. 120.

⁹²es-Sicistânî, *Kitâbu’l-Mesâhif*, s. 119; Ebyârî, *Tarihu’l-Kur’an*, s. 160.

⁹³İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124.

⁹⁴Ziyade, *el-Haccac b. Yusuf es-Sekafi*, s. 98.

⁹⁵İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124.

⁹⁶el-Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Riyad 2003, I, 64; ez-Zerkeşi, Bedreddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Beyrut, 2006, s. 145.

⁹⁷Ali Delice makalesinde bu tür bilgilere ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini belirtmektedir. Delice, *Haccac b. Yusuf*, s. 459. Ahmet Lütüfî kazancı ise bu tür rivayetlerin mübalağalı anlatımlar olduğunu söylemektedir. Kazancı, *Haccac b. Yusuf es-Sakafi*, s. 126.

⁹⁸İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 133, 139.

⁹⁹İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124; İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, s. 548; İskenderî&İnani, *el-Vasit*, s. 119.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

Haccac, Kur'an tamamını ezberlememiş olsa bile Kur'an'ın çoğunu ezberlemiştir.¹⁰⁰ Sonra bunu çocuklara öğretmiştir. Fakat onun bu konudaki meşhur talebeleri konusunda herhangi bir bilgimiz yoktur.¹⁰¹

Onun hutbelerinde sık sık Kur'ân'dan ayetlere yer verdiğini, ayetlere referanslarda bulunduğunu, Kur'an'a gereken önemin verilmesi gerektiğini ve Kur'an'ın gaflet içerisinde okunmamasına dikkat çektiğini görüyoruz. O, bir hutbesinde "...Dikkat edin, *içinizde at baytarı olan şerli insanları biliyorum, onlar Kur'ân'ı, ona gereken önemi vermeden, gaflet içerisinde okumaktadırlar...*" demiştir.¹⁰²

Şimdi de Haccac'ın Kur'an alanında yaptığı diğer hizmetleri ele almak istiyoruz.

1. Kur'an'ın Noktalanması

Hiz. Osman döneminde çoğaltılan Mushaflarda nokta ve hareke yoktu. Arap olmayanlar İslam'a girdikten sonra, noktasız ve harekesiz olduğu için Kur'an'ı okumada bazı zorluklarla karşılaşmışlardır. Bunun neticesinde Kur'an'a nokta ve hareke koyma faaliyetleri başlamıştır. Kaynaklarda Kur'an'ın önce harekeleri belirtmek için noktalanması daha sonra harekelenmesi ile harfleri birbirinden ayırt edici noktaların konulması konusunda anlatılan bilgiler farklılık arz etmektedir. Bunun sebebinin harfleri birbirinden ayırıcı işaretler olan noktalama ile nokta şeklinde harekelenme ve bugün kullandığımız üstün, esre ve ötre şeklindeki harekelemenin birbirine karıştırılmış olduğu kanaatindeyiz. Kaynaklardan hareketle bu konuda elde ettiğimiz bilgileri şu şekilde arz edebiliriz:

Kur'an'ın noktalanma ve harekelenmesi konusunda ilk adım sahabe tarafından atıldıktan sonra ikinci adım Haccac döneminde atılmıştır. Sahabenin bu konudaki teşebbüsü bir giriş niteliğindedir ve Kur'an'ın tamamını kapsamıyordu. Sadece o dönemde Arapça'yavakıf olmayan diğer Müslümanların Kur'an-ı Kerim'i hatasız okumaları için bir kolaylık sağlamayı hedeflemişti.¹⁰³ Bu konuda muttasıl bir senedle Katade'den naklen ed-Dânî şöyle der: "*Sahabe-i Kirâm, Kur'an'ı önce noktaladılar, sonra hiziplere ayırdılar, sonra da ta'şir işareti koydular.*" Bu durum, Sahabenin ve Tabiînin ileri gelenlerinin, Kur'an'ın noktalama, hizip ve ta'şir konusundaki işin başlatıcı olduklarına delalet eder.¹⁰⁴ Ancak İbn Atıyye, Kurtubi ve İbn Cüzey el-Kelbî gibi âlimler tarafından ta'şir işaretlerinin, ilk defa Abbasi halifesi Me'mun'un emri ile Haccac tarafından konulduğu da zikredilmektedir.¹⁰⁵

Kur'an'ın nokta ve harekelenmesi ile ilgili olarak Basra valisi Ziyad b. Ebih (ö. 53/673)'in, Ebu'l-Esveded-Düelî (69/688)'den nokta şeklinde Kur'an'a esre (harfin altına

¹⁰⁰İbn Kesîr, onun hafız olduğunu kaydeder. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 125.

¹⁰¹Dirâr, Dirâr Sâlih, *el-Haccâc İbn Yûsuf es-Sekafi*, Beyrut, ts.s. 26.

¹⁰²İpek, *Hatip Olarak el-Haccâc b. Yûsuf*, s. 30.

¹⁰³Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 128.

¹⁰⁴Dani, Ebû Amr Osman b. Saîd, *el-Muhkem fi Nakdi'l-Mesâhif*, Dimaşk 1960, s. 2-3.

¹⁰⁵ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, s. 145; Hakkı, Muhammed Safa Şeyh İbrahim, *Ulûmu'l-Kur'an min Hilâli Mukaddimâti't-Tefsir*, yy. trs. s. 131; Ziyade, *el-Haccac b. Yûsuf es-Sekafi*, s. 99.

bir nokta), üstün (harfın üstüne bir nokta) ve ötre (harfın önüne bir nokta); tenvinlerde ise iki nokta koymasını talep ettiğini görürüz.¹⁰⁶

Daha önceleri Ebû'l-Esved tarafından amatörce yapılan fakat yaygın hale gelmeyen hareke ve noktalama işinden sonra¹⁰⁷ bazı kaynaklarda belirtildiğine göre halife Abdülmelik b. Mervan (ö. 86/705)'ın emriyle benzer harflerin birbirinden ayırt edilmesi için mushafa nokta koyma faaliyetine ilk girişen kişi Haccac'tır. Haccac bu işi Hasan Basri, Yahya b. Ya'mer (ö. 129/747), Ebu'l-Esved ve Nasr b. Âsım (ö. 89/707)'dan oluşan bir komisyona yaptırmıştır.¹⁰⁸ Bu açıdan İslam dünyasının halife Abdülmelik'e ve Haccac'a şükran borcu vardır.

2. Mushaflar Yazdırıp Farklı Şehirlere Göndermesi

Haccac, Hz. Osman'ı örnek alarak çeşitli şehirlere Kur'an nüshaları göndermiştir. İlk dönem tarihçilerinden İbn Şebbe'nin "*Tarihu'l-Medine*" isimli eserinde, daha sonraki müelliflerin de bundan naklen kendi eserlerinde kaydettiklerine göre, bilgin fakat zalim bir devlet adamı olan Haccac b. Yusuf, Kur'an'ın yeniden yazılmış nüshalarını hazırlamış ve içinde Medine'nin de bulunduğu büyük İslam kentlerine göndermiştir. Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri olan Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (ö. 98/716), Medine mushafının Hz. Peygamber'in mescidinde muhafaza edildiğini ve her sabah okunduğunu nakleder. Ancak Haccac'ın Medine'ye Mushaf göndermesini Hz. Osman'ın akrabaları hoş karşılamayınca onlara şöyle denilmiştir: "*O halde siz de Hz. Osman'ın mushafını çıkarıp okuyun*". Bunun üzerine onlar, Hz. Osman'ın mushafının kendisi şehid edildiği gün zarar gördüğünü söylemişlerdir. Kaynaklarda Hz. Osman'ın mushafının, baba tarafından Hz. Osman'ın, anne tarafından Muaviye'nin torunu olan Halid b. Amr b. Osman'a intikal ettiği ve Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan sivil savaşta birinin o mushafı Medine'den kaçırdığı kaydedilir.¹⁰⁹

Bu konudaki başka bir rivayeti İbn Zübâle nakleder. Onun Malik b. Enes'den rivayet ettiğine göre Haccac ana şehirlere mushaflar göndermiş, onlardan büyük bir tanesini de Medine'ye yollamıştır. Bu bakımdan Haccac, Hz. Osman'dan sonra şehirlere Mushaf gönderen ilk kişidir. Onun Medine'ye gönderdiği bu Mushaf bir sandukanın içerisinde bulunuyor, Perşembe ve Cuma günleri sabah namazından sonra açılıp okunuyordu. Abbasi halifesi Mehdî Billâh (ö. 169/785)'ın zamanına kadar Medine'de bu nüsha kullanılmıştır. Daha sonra Mehdî Billâh halife olunca Bağdat'tan Medine'ye bir mushaf göndermiş, bunun üzerine Haccac'ın gönderdiği mushafın kullanımından vazgeçilmiş, bu Mushaf Mescid-i Nebevi'nin minberinin yan tarafında bulunan sandığa

¹⁰⁶Ziyade, *el-Haccac b. Yusuf es-Sekafî*, s. 99; Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 129. Kur'an'ın noktalanması konusundaki tartışmalar için bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, s. 145.

¹⁰⁷Kazancı, *Haccac b. Yusuf es-Sakafî*, s. 125.

¹⁰⁸İbnü'l-Hatîb, *el-Furkân*, Kahire 1948, s. 49. Bu konuda ayrıca bkz. Çetin, Abdurrahman, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, İstanbul, 1982, s. 144. Bu işi Nasr b. Âsım'ın tek başına yaptığı da kaydedilir. İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâu'z-Zamân*, Beyrut, 1977, II, 32.

¹⁰⁹İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer el-Basrî, *Tarihu'l-Medine*, Beyrut, 1990, I, 7; Sâlim, Abdülaziz, *Advâ Alâ Mushafî Osmân b. Affân*, İskenderiyye, trs.32-33; el-A'zami, *The History Of The Qur'anic Text*, s. 104.

kaldırılmış, bu nüshanın yerine Mehdî Billâh tarafından gönderilen nüsha konmuş ve bu mushaftan okunmaya devam edilmiştir.¹¹⁰

Sonuç olarak, Haccac sonrasında da halife ve valilerin Mushaf yazdırmalarının bir teamül halini aldığı gözükmemektedir. Semhûdî'nin “O, şehirlere Mushaf gönderen ilk kişidir” şeklindeki ifadesi bu uygulamayı başlatanın Haccac olduğunu açıkça ifade etmektedir.¹¹¹ Hamidullah'a göre Haccac'ın bu çalışması, Hz. Osman nüshasının bir revizyonunu içermekteydi.¹¹² Haccac, bunu Hz. Osman ile kendi dönemi arasında yarım yy.'dan fazla bir sürede çoğalan Müslüman nüfusun kaçınılmaz olarak artan Mushaf talebini karşılamak için yapmıştır. Ancak onun kaç adet Mushaf çoğalttığı, Medine ve Mısır dışında nerelere Mushaf gönderdiği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.¹¹³ Muhtemelen Haccac, ümmet arasında zamanla ortaya çıkan Mushaf ihtiyacına cevap vermek amacıyla bu tarz bir faaliyette bulunmuştur.¹¹⁴ Tüm bu faaliyetler, Haccac'ın Mushaf konusunda ne kadar titiz olduğuna, onun Hz. Osman mushafına verdiği öneme ve ihtimamına işaret eden hususlardır.

3. Kur'an'ın Harflerini Saydırması

Kaynaklarda Haccac'ın Kur'an'ın harflerini saydığını ve Kur'an'ı cüzlere taksim ettirdiği de aktarılmaktadır. Haccac, hafızlara özel önem vermiş, hafızların ve Kur'an'ı güzel okuyan kişilerin etrafında toplanmasını emretmiştir. Kendisi de hafız olduğu için onlar arasında yerini alarak onlara Kur'an'daki harflerin sayısını sormuştur. Sicistani'nin Raşid Ebu Muhammed el-Hammani'den aktardığı bir rivayet göre Haccac, aralarında Hammani'nin de bulunduğu kurra ve hafızları etrafında toplamış, onlara Kur'an'ın kaç harften müteşekkil olduğunu, mushafın yarısının, üçte birlik ve yedide birlik kısımlarının nerelere tekabül ettiğini tespit ettirmiştir. Onun yaptırdığı bu çalışma dört ay sürmüştür.¹¹⁵

4. Yazımlarında Hata Bulunan Mushafları Tespit Ettirmesi

Mushaflar konusunda çok titiz olan Haccac, hatalı Mushaf yazımlarının tespitine büyük önem vermiş, mushafta hata tespit edenleri ödüllendirmiş ve bu konu ile bizzat kendisi ilgilenmiştir. İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin rivayetine göre Haccac, Âsım b. Behdele, Nâciye b. Rumh ve Ali b. Esmâ'yı Mushafları incelemekle görevlendirmiş, onlara Hz. Osman tarafından istinsah ettirilen Mushaflardan farklı olanların tamamını imha etmelerini ve mushafı imha edilen kimseye, bunun bedeli olarak altmış dirhem vermelerini

¹¹⁰Semhûdî, Nûreddîn Ali b. Ahmed, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid), Beyrut 1393/1971, II, 668; Müneccid, Selahaddîn, *Dirâsât fî Târihi Hattî'l-Arabi*, Beyrut 1972.s. 46; Hamidullah, Muhammed, *Aziz Kuran*, (Çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık) İstanbul, 2000, s. 43.

¹¹¹Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, s. 333.

¹¹²Hamidullah, *Aziz Kuran*, s. 43.

¹¹³el-A'zami, *The History Of The Qur'anic Text*, s. 104.

¹¹⁴Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, s. 332.

¹¹⁵es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, s. 119-120; el-Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Riyad, 2003, I, 64; ez-Zerkeşî, Bedreddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut, 2006, s. 144; el-A'zami, *The History Of The Qur'anic Text*, s. 104-105; Ebyârî, *Tarihu'l-Kur'an*, s. 158; el-Hatîb, Abdülkerim, *et-Tefsîru'l-Kur'an lil Kur'an*, yy. trs. I, 11.

emretmiştir.¹¹⁶ Bu rivayet konusunda Bâkılânî, Haccac'ın Mushafların Hz. Osman mushafına uygun olmasını istediğini, herhangi bir değişiklik olmasın diye o Mushaflardan hiçbirini değiştirmediklerini, ancak onun, âhad rivayetlerin veya tilaveti nesh olunanların o Mushaflardan kaldırılmasını istemiş olabileceğini belirtir.¹¹⁷

Haccac'ın Kur'an konusunda yaptığı hizmetler oryantalistler tarafından farklı değerlendirilmiştir. Onlar bu çalışmaları Kur'an'ın tahrifi olarak görmüşlerdir. Biz son olarak bu konuya temas etmeden önce onun insanlarla ilişkisine ve insanların onun hakkındaki bazı görüşlerine değinmek istiyoruz.

VI. Zulmü, İnsanlarla İlişkisi ve Hakkında Söylenenler

Mücahid, Şa'bi ve Said b. Cübeyr gibi âlimler, Haccac'ın kâfir olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁸ İbn Asakîr'in, Şa'bi'den rivayetine göre Haccac, sihire ve şeytana iman eden büyük bir kâfirdir.¹¹⁹ Bir gün A'meş'e Haccac hakkında sorduklarında, o da, "siz bana kâfir bir şeyh hakkında mı soruyorsunuz" diye cevap vermiştir.¹²⁰ Mevdudi, Abdülmelik ve oğlu Velid devrinin en berbat işinin Haccac'ın vali olarak atanması olduğunu söylemektedir. Onun yirmi yıllık görevinde yapmadığı zulüm kalmadığını, yaptığı iyi işlerin, bu zulmün gölgesinde kaldığını belirtmiştir.¹²¹ Zehebi de onun girmiş olduğu günah denizinde yapmış olduğu pek çok güzel işin olduğunu belirtmektedir.¹²² Hariciler, Zübeyriler, İbnü'l-Eş'as taraftarları ve Şiîler her zaman Haccac'a karşı çıkmışlardır.¹²³ Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin aktardığına göre Hasan Basri bir mecliste Haccac'tan bahsedildiğinde hemen o meclisi terk edermiş.¹²⁴ Hoşgörüsüz davrandığı için onun âlimlerle iyi bir ilişkisi olmamıştır. Haccac, Abdullah b. Zübeyr'i öldürdüğünde dönemin meşhur âlimlerinden Abdullah b. Ömer kendisiyle namaz kılmak istememiştir.¹²⁵ O, İbn Mes'ûd gibi Emevilere muhalif olan eski ve yeni âlimlere kızgınlığını her zaman ifade etmiş, Vâsıt'da verdiği bir hutbesinde İbn Mes'ûd'un münafıkların başı olduğunu, şayet onunla aynı dönemde yaşasaydı yeryüzünü onun kanı ile sulayacağını söylemiştir.¹²⁶

Haccâc, Ehl-i beyt'in amansız düşmanı olan Emevîler'e daima sadık kalmış,¹²⁷ Hz. Ali soyundan olan hanımını Abdülmelik b. Mervân'ın emriyle boşadığı için kendisine "nâsibî" (Ehl-i beyt'e muhalif) denilmiştir. Haccâc Emevîler'in muhaliflerine karşı çok sert ve acımasız davranmış, aralarında Hz. Peygambere on yıl hizmet eden ve onun rızasını kazanan Enes b. Mâlik(ö. 93/711)'in de bulunduğu pek çok kişiye zulmetmiş, meşhur

¹¹⁶ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, (Th. İbrahim Şemseddîn), yy. 2007, I, 37; Sayrafi, *Nüketü'l-İntisâr*, s. 397.

¹¹⁷ Bakılânî, *Nüketü'l-İntisâr*, s. 397.

¹¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 133.

¹¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 143.

¹²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 143.

¹²¹ Mevdudi, Ebu'l-A'lâ, *Hilafet ve Saltanat*, İstanbul, 1980, s. 252.

¹²² ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-nübelâ*, IV, 343.

¹²³ Ali Aksu, *Emevi Saltanatının Irak Valisi Haccac b. Yusuf*, 177.

¹²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 146.

¹²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 127.

¹²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 135.

¹²⁷ Bu konuda bkz. I. Oseni, Zekerîya, *Emevi Dönemi Mervani Halifelerle Haccac b. Yusuf es-Sekafi Arasındaki İlişkiye Dair Bir Araştırma*, (Çev. Mehmet Akbaş), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2010/1. c. 12. sayı: 1.

muhaddis ve müfessir Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714) dâhil binlerce kişiyi öldürtmüş, kendisine yeminle biat ettirmiş, yeminlerinden dönenlere mürted muamelesi uygulamış ve müslüman oldukları halde mevâliden haraç ve cizye almıştır.¹²⁸

Abdullah b. Zübeyr'in annesi Esmâ bint Ebû Bekir es-Sıddîk, oğlunun öldürülmesinden sonra Haccâc'a: "*Muhakkak ki Sakîf kabilesinde bir yalancı (Burada belirtilen yalancının Muhtar es-Sekafî olduğu belirtilmektedir) bir de helak edici kişi vardır. O pek yalancı olanı bizler gördük. Helak edici kimseye gelince, ben senin o olduğunu zannediyorum*" demiştir. Esmâ'nın bu sözleri üzerine Haccac, onun yanından kalkmış ve bir daha onun yanına dönmemiştir.¹²⁹

Onun belağat sahibi olduğu herkesçe müsellemdir. Mesela, bir defasında Malik b. Dinar onun hakkında şöyle demiştir: "*İfadesi, Haccac'tan daha açık birini görmedim. Ne zaman minbere çıksa, kendilerine pek çok kötülükler yapmasına rağmen, Iraklılara ihsanını ve hoş görüsünü anlatırdı. (Onun ifadeleri karşısında) Ben dahi Iraklıların yalancı olduğunu düşünür, onun dürüst biri olduğunu zannedirdim.*"¹³⁰ Ebû Amr b. El-A'la da Hasan Basri hariç ondan daha fasih birisini görmediğini belirtir.¹³¹ Haccac'ın bu kadar belîğ ve fasih olmasına rağmen Kur'an kıraatinde bazı hatalar yaptığı da nakledilmektedir.¹³²

VII. Oryantalistlerin Haccac'la İlgili İddiaları

Daha ziyade Hristiyanlığa ait kaynaklara dayanan Yakub el-Kindi, Jeffery ve Crone-Cook gibi bazı oryantalistler, Haccac'ın Kur'an metni üzerinde ciddi şekilde değişiklikte bulunduğunu iddia etmişlerdir. Şimdi de bu mesele üzerinde durmak istiyoruz. Burada öncelikle kısaca ileri sürülen iddiaları, daha sonra bu konudaki değerlendirmemizi arz etmeye çalışacağız.

Kindi'nin bu konudaki iddiaları özetle şu şekildedir: Haccac, iktidarı döneminde ulaşabildiği bütün nüshaları toplatmış ve metinden çok sayıda pasajın çıkarılmasını sağlamıştır. Bu pasajlar arasında bazı şahısların isimleriyle birlikte Emeviler ve Abbasilerle ilgili bölümler de vardı. Mısır, Suriye, Medine, Mekke, Kûfe ve Basra nüshalarının revizyonu bu çerçevede gerçekleşmiştir. Haccac, daha sonra Hz. Osman'ın hazırladığı nüshalar dâhil tüm nüshaları toplayıp imha etmiştir.¹³³

İbn Ebî Dâvûd es-Sicistani ile birlikte Kindi'yi de esas alan Arthur Jeffery'nin iddiaları ise kısaca şu şekildedir: Haccac, Kur'an metnine noktalar koymakla sınırlı kalmamış, ayrı bir takım nüshalar oluşturmuş, bunları belli başlı merkezlere göndermiş ve bu yerlerde bulunan eski nüshaları imha ettirmiştir. Haccac bu yeni metinde bazı değişiklikler de yapmıştır. Şayet Kindi'nin ve İbn Ebî Davud'un anlattıkları doğru ise

¹²⁸ Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", Cilt: 14; Sayfa: 428.

¹²⁹ Muslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc en-Nisâbü'rî, *el-Câmiü's-Sahîh*, "Fedâilü's-Sahâbe", 229, İstanbul 1401/1981; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 126-127.

¹³⁰ İskenderî&İnani, *el-Vasit*, s. 120.

¹³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 125.

¹³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 133.

¹³³ Muir, Sir William, "The Apology of el-Kindi", London, 1911, s. 77-78. Kindi'nin görüşleri ve bunların değerlendirilmesi konusunda bkz. Ziyade, *el-Haccac b. Yusuf es-Sekafî*, s. 102-103.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

elimizdeki standart metin Hz. Osman tarafından değil Haccac tarafından yapılan düzenlemeye dayanmaktadır.¹³⁴

Crone P.-Cook M. ikilisinin iddialarına gelince, bu konuda onlar özetle şöyle demektedir: Leo III ile Ömer II birbirine mektuplar yazmış ve bu mektuplar Ermeni tarihçi Levond tarafından nakledilmiştir. Leo III, Haccac'ın kendisinin yaptığı bir derlemesinin bulunduğunu, onun eski Haceri yazıları imha ettiğini ve onların yerine istediği doğrultuda yazılmış olanları koyduğunu söylemiştir.¹³⁵

Genelde Kur'an, özelde ise Haccac'la ilgili olarak Kindi, Arthur Jeffery, Crone ve Cook ikilisinin iddiaları bunlardan ibaret değildir. Biz asıl konumuz bu olmadığı için iddialarla ilgili olarak şimdilik bu kadarla yetinmek ve bu iddialarda ileri sürülen hususlar hakkında genel bir değerlendirmede bulunmak istiyoruz.

Haccac'ın bir takım Mushaflar yazdırması ve sonrasında önceki Mushafların tamamını imha ettirmesi, metinden çok sayıda pasajın çıkarılmasını sağlaması gibi Kindi'nin görüşleri problemlerle doludur. Haccac bir takım Mushaflar yazdırıp farklı şehirlere göndermiştir.¹³⁶ Ancak önceki Mushafları imha ettirmemiştir. Kanaatimize göre Kindi, Hz. Osman'ın istinsah faaliyetleri ile Haccac'ın Kur'an çalışmalarını birbirine karıştırmıştır. Bir valinin sınırları üç kıtaya ulaşmış bir ülkedeki Mushafların tamamını toplayıp imha ettirdiğini, sonrasında kendi düşünceleri doğrultusunda yeni bir şekil verdiği mushafı bütün bölgelerde kabul ettirdiğini düşünmek, aklın onaylayacağı bir şey değildir.¹³⁷ Haccac İslam vilayetlerindeki valilerden bir vali idi. Halife değildi. Bir valinin yetkileri ne kadar olabilir ki? Bir vali farklı şehirlere dağılmış tüm Mushafları nasıl toplayabilir?¹³⁸ Onun görevleri arasında mushafı korumak da var iken, onun Mushafları toplayıp yeni bir şekil vermesi ve bunun dışındakileri yakması nasıl mümkün olabilir?¹³⁹

Kindi, Haccac'ın Emevilerin lehine ve Abbasilerin aleyhine çok sayıda metni Kur'an'a dahil ettiğini iddia etmiştir. Burada şunu belirtmemiz gerekir ki, Mushafta bu doğrultuda hiçbir nâss ne önceden vardı, ne de sonradan yok edilmiştir. Diğer taraftan Emevilerin lehine ve Abbasilerin aleyhine olan Kur'an metinlerinin hangileri olduğu ispat edilememiştir.¹⁴⁰ Dolayısıyla bu iddia da yanlıştır ve temelsiz bir tezdır.

Sonuç olarak, ne Kindi'nin, ne Sicistani'nin ve ne de Crone-Cook ikilisinin görüşlerinde bir tutarlılık vardır. Yukarıda ileri sürülen iddialar birbirine benzediği için, biz sadece Kindi'nin görüşleri konusunda bir değerlendirmede bulunduk. Burada şu hususu da belirtip konuyu tamamlamak istiyoruz: Jeffery'nin elimizdeki Kur'an metnini Haccac'a dayandırması sadece ona ait bir iddia değildir. Oryantalistlerin geneli bu şekilde düşünmekte ve Hz. Osman döneminde çoğaltılıp farklı beldelere gönderilen Kur'an metninin daha sonraki zaman dilimlerinden birine ait olduğunu varsaymaktadırlar.

¹³⁴ Jeffery, Arthur, *The Qur'an as Scripture*, New York, 1952, s. 99.

¹³⁵ Crone Patricia-Cook Michael, *Hagarism: The Making of The Islamic World*, Cambridge, 1977, s. 18.

¹³⁶ Haccac'ın altı nüsha hazırlayıp bunları Mısır, Şam, Mekke, Medine, Basra ve Kufe'ye gönderdiğine dair rivayetler zayıftır. Al-Majali, *"Has The Qur'an Been Changed By Al-Hajjaj?"*, s. 487.

¹³⁷ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, s. 338.

¹³⁸ Al-Majali, *"Has The Qur'an Been Changed By Al-Hajjaj?"*, s. 487.

¹³⁹ ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, I, 267.

¹⁴⁰ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, s. 339.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

Sonuç

Emevilerin iktidarı döneminde yaşamış olan Haccac, 53 yıllık hayatı süresince yaptığı faaliyetler nedeniyle hayatından en çok söz ettiren devlet adamlarından birisidir. Kendisi Emevi soyundan olmamakla birlikte koyu bir Emevi hayranıdır.

Haccac, aralarında Enes b. Malik'in de bulunduğu pek çok kişiye zulmetmiştir. Meşhur müfessir Said b. Cübeyr dâhil pek çok kişiyi öldürtmüştür.

Hicaz ve Iraklılar tarafından şiddet yanlısı olarak bilinen Haccac'ın kamusal alanda yaptığı hizmet, icraat ve ıslahatların yanı sıra Kur'an'ın okunmasını kolaylaştırıcı, nokta ve harekelenmesi yönünde yaptığı hizmetler Kur'an tarihi açısından oldukça kayda değerdir. Bu sebepten İslam toplumu kendisine şükran borçludur.

O, ümmetin ihtiyacını dikkate alarak Hz. Osman'dan sonra Mushafları çoğaltmış ve farklı beldelere göndermiştir. Ancak onun kaç adet Mushaf çoğalttığı ve nerelere gönderdiği kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda bilinen husus, onun bu Mushaflardan birini Medine'ye gönderdiği ve bu mushafın Mehdî Billâh dönemine kadar orada okunduğudur.

Hz. Osman'ın çoğaltıp farklı beldelere gönderdiği Mushaflardaki bazı kelimeleri Haccac'ın değiştirdiği ile ilgili İbn Ebî Dâvud'un *Kitabu'l-Mesahif*'te naklettiği her iki rivayet de şu sebeplerden dolayı güvenilir değildir:

Rivayetlere eserinde yer veren İbn Ebî Dâvud'un zayıf ve yalancı biri olduğu başta kendi babası olmak üzere bazı ilim erbabınca müsellemidir.

Onun rivayet ettiği olayın isnad zincirinde bazı mechul raviler yer aldığı için rivayetlerin sened zinciri zayıftır. Diğer taraftan rivayetlerde yer alan Abbad b. Süheyb el-Basrî, hadisçiler nazarında güvenilir biri değildir. Yani olayı nakleden ravilerin güvenilirliğinde problemler vardır. Burada dikkat çeken diğer bir husus, İbn Ebî Dâvud tarafından ikinci rivayette zikredilen hadisin senedinde geçen şahsın ismi açık bir şekilde belirtilmeyip “*racûlün*” şeklinde verilmiştir. Bu sebepten Bakillani, Zerkani ve Ganim Gadduri Hamed gibi pek çok müellif bu rivayetleri kayde değer bulmayıp eleştirmişlerdir.

Bu konulara temas eden müfessirler ve konuyla ilgili araştırma yapan ilim adamları, bu işi Haccac'a isnad etmemektedirler. Haccac'ın bu şekilde bir şey yaptığı doğru olsa bile, niçin âlimler bu konuya eserlerinde temas etmemişlerdir acaba? Görebildiğimiz kadarıyla ilk dönemlerde telif edilen eserler içerisinde bu konudaki tek kaynak Sicistânî'nin “*Kitâbu'l-Mesâhif*” adlı eseridir.

Haccac Kur'an'ın bir harfinin dahi değiştirilmesine tahammülü olmayan bir kişidir. Ubeydullah b. Ziyad'ın Kur'an metnine bazı ilavelerde bulunduğunu duyan ve onu sert bir şekilde eleştiren, ayrıca hatalı Mushafların tespitine çok büyük bir önem veren ve bu konuda oldukça titiz davranan Haccac gibi bir şahsın Hz. Osman Mushafını değiştirdiğinden söz etmek mümkün değildir. Ubeydullah'a bu tepkiyi gösteren biri aynı hatayı kendisi nasıl işleyebilir? Bu sebepten Haccac'ın Kur'an'ı değiştirdiğine dair rivayetlerin, Haccac muhalifleri tarafından uydurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Haccac, bu şekilde bir şey yapmışsa, Kur'an'ın yazım şeklini korumakla da görevli olan halifeler, niçin kendisine tepki göstermemişlerdir acaba? Burada zikredilmesi gereken

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

diğer bir husus da şudur: Hz. Osman mushafları, bütün inananlar tarafından bilinmekteydi. Haccac, diğer Mushafları kaynak göstermeden bu işi tek başına nasıl yapmış olabilir?

Rivayetlerde nakledilen hadisenin kaynaklara yanlış ve maksadının dışında aksetmiş olma ihtimali de olabilir.

Bu değiştirmeler şayet anlatıldığı gibi gerçekleşmişse Haccac döneminde değil, Hz. Osman döneminde Mushafların çoğaltılması esnasında olmuştur. Değiştirilen bu kelimelerden bazıları kıraatlerin elverdiği ölçüde birden fazla şekilde de okunabilmekteydi. Diğer taraftan bu farklılıklardan bir kısmı Hz. Osman mushafında değil İbn Mes'ûd gibi bazı sahabe Mushaflarında yer almaktaydı. O halde Haccac bu değiştirmeleri yapmışsa yedi harf hadisinin ortaya koyduğu kıraatleri ve sahabe Mushaflarını göz önüne alarak yapmıştır, dememiz gerekir.

Bu sebeplerden dolayı, Kur'an'a pek çok hizmetler yapmış olan Haccac'ın Kur'an'ı değiştirme gibi bir faaliyette bulunduğu hususunun kabul edilemeyeceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- AKSU, Ali, *Emevi Saltanatının Irak Valisi Haccac b. Yusuf*, İstanbul, 2009.
- AL-MAJALİ, Mohammad Kh., “Has The *Qur'an* Been Changed By Al-Hajjaj?”, *Dirâsât: Ulûmu’ş-Şerîa ve’l-Kânûn*, cilt: 25, sayı: 2, Ammân 1419/1998.
- ALTUNDAĞ, Mustafa, “Hata iddiaları çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özelliği: Mushafta Lahn Meselesi”, Bakü, 2004.
- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1991.
- AYCAN, İrfan, “*Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî*”, *DİA*, cilt: 14.
- CRONE, Patricia-COOK, Michael, “*Hagarism: The Making of The Islamic World*”, Cambridge, 1977.
- ÇELİK, Sebahattin, “*Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac b. Yusuf es-Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü*”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2003, cilt: I, sayı: 1.
- ÇETİN, Abdurrahman, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, İstanbul, 1982.
- DELİCE, Ali, “*Haccâc b. Yûsuf (Hayatı ve Faaliyetleri)*”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998, sayı: 2.
- DERVEZE, M. İzzet, *Kur'anü'l-Mecid*, (Çev. Vahdettin İnce), İstanbul, 1997.
- DIRÂR, Dirâr Sâlih, *el-Haccâc İbn Yûsuf es-Sekafî*, Beyrut, trs.
- DİETRİCH, Albert, “*Al-Haccâc b. Yûsuf'un Terceme-i Hâline Dair Birkaç Mülâhaza*”, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1956-1957, cilt: II, sayı: 1.
- EBU'N-NADR, Ömer, *Abdûlmelik b. Mervân*, Beyrut, 1962.
- EBYÂRÎ, İbrahim, *Tarihu'l-Kur'an*, Mısır, 1982.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

- ED-DÂNÎ, Ebû Amr Osman b. Saîd, *el-Muhkem fi Nakdi'l-Mesâhif*, Dimaşk, 1960.
- ED-DÂNÎ, Ebû Amr Osman b. Saîd, *el-Mukni' fi Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, (Thk. Muhammed Sâdik Kamhâvî), Kahire ts.
- ED-DÂNÎ, Ebû Amr Osman b. Saîd, *et-Teyisîr fi'l-Kirâ'âti's-Seb'*, (Nşr. Otto Pretzl), Beyrut 1404/1984.
- EL-FÂRİSÎ, Ebu Ali el-Hasan b. Abdilgaffâr, *el-Hucce lil Kurrai's-Seb'a*, Beyrut, 1984.
- EL-HATÎB, Abdülkerim, *et-Tefsîru'l-Kur'an lil Kur'an*, yy. trs.
- EL-KURTUBÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Riyad, 2003.
- EL-MÜBERRED, Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil*, Kahire, trs.
- ES-SAYRAFÎ, Ebû Abdullah, *Nuketü'l-İntisar li Nakli'l-Kur'an li'l-Bakillani*, (Thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul), İskenderiye, trs.
- ES-SİCİSTÂNÎ, Ebû Bekir Abdullah b. Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, Endülüs, Trs.
- ET-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, trs.
- EZ-ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, (Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Beyrut 1382/1963, II, 367
- EZ-ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ'*, Beyrut, 1985.
- EZ-ZERKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*, yy. trs.
- EZ-ZERKEŞÎ, Bedreddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut, 2006.
- EZ-ZİRİKLÎ, Hayrettin, *el-A'lâm Kâmûs-u Terâcim*, (Th. Fethullah), yy. 1969.
- EL-HAMED, Gânim Gadduri, *Resmul Mushaf*, yy. 1982.
- HAKKI, Muhammed Safa Şeyh İbrahim, *Ulûmu'l-Kur'an min Hilâli Mukaddimâti't-Tefsir*, yy. trs.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *Aziz Kuran*, (Çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık) İstanbul, 2000.
- I. OSENÎ, Zekeriya, “*Emevi Dönemi Mervani Halifelerle Haccac b. Yusuf es-Sekafi Arasındaki İlişkiye Dair Bir Araştırma*”, (Trc. Mehmet Akbaş), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, cilt: XII, sayı: 1.
- İBNÜ'L-CEZERÎ, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimaşkî, *en-Neşr fi'l-Kirâ'âti'l-Âşr*, (Thk. Ali Muhammed ed-Dabba'), yy. ts.
- İBNÜ'L-CEZERÎ, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimaşkî, *Gâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurra*, Beyrut, 2006.
- İBN FÂRİS, Ebû'l-Hasan Ahmed, *es-Sâhibî*, Kahire, 1977.

- İBN HACER EL-ASKALANİ, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Tehzibu't-Tehzib*, yy. 1984.
- İBN HALİKÂN, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâu'z-Zamân*, Beyrut, 1977.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1987.
- İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Ma'ârif*, (Th. Servet Ukkâşe), Kahire, trs.
- İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, (Th. İbrahim Şemseddîn), yy. 2007.
- İBN SA'D, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Beyrut 1958.
- İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer el-Basrî, *Tarihu'l-Medine*, Beyrut, 1990, I, 7.
- İBNÜ'L-HATÎB, *el-Furkân*, Kahire, 1948.
- İPEK, Muhammet Selim, “*Hatip Olarak El-Haccâc b. Yusûf*”, Ekev Akademi Dergisi, 2013, cilt: XVII, sayı: 57.
- İSKENDERİ, Ahmed&İnani, Mustafa, *el-Vasit fi'l-Edebi'l-Arabi ve Tarihihi*, Kahire, 1916.
- JEFFERY, Arthur, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*, Leiden, 1937.
- JEFFERY, Arthur, *The Qur'an as Scripture*, New York, 1952.
- KAZANCI, Ahmet Lütfi, “*Haccâc b. Yusûf es-Sakafî (95/714)*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1992, cilt: IV, sayı: 4.
- KESKİOĞLU, Osman, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Ankara, 1993.
- LAMMENS, H., “*Haccac*”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1967.
- M. M. EL-A'ZAMÎ, *The History Of The Qur'anic Text from Revelation to Compilation*, United Kingdom, 2003, s. 102. (Terc. Ömer Türker-Fatih Serenli, “*Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi*”, İz Yay. İstanbul, 2006)
- MAŞALI, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, Ankara, 2004.
- MES'UDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcû'z-Zeheb*, (Th. Muhammed Muiyiddîn Abdülhamîd), Mısır, 1958.
- MEVDUDÎ, Ebu'l-A'lâ, *Hilafet ve Saltanat*, İstanbul, 1980.
- MUIR, Sir William, “*The Apology of el-Kindi*”, London, 1911.
- MUSLİM, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc en-Nîsâbü'rî, *el-Câmiû's-Sahîh* (Sahîhu Müslim), İstanbul 1401/1981.
- MÜNECCİD, Selahaddîn, *Dirâsât fi Târîhi Hattî'l-Arabi*, Beyrut 1972.
- SÂLİM, Abdülaziz, *Advâ Alâ Mushafî Osmân b. Affân*, İskenderiyye, trs.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

- SEMHÛDÎ, Nûreddîn Ali b. Ahmed, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid), Beyrut, 1393/1971.
- TAHA, Abdülvahid Zenun, *el-Irak fî Ahdi'l-Haccac b. Yusuf es-Sekafi mine'n-Nahiyeti's-Siyasiyye ve'l-Îdariyye*, Bingazi, 2004.
- YAŞAROĞLU, Hasan, (2013). “Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muâviye b. Ebû Süfyân ve Hz. Osman'ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi/ Muawiya b. Abu Sufyan As a Genius of Tactic and Propaganda and Investigating Matter of Uthman's Killers”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, Volume 8/8, Summer 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies>.
- ZEYDAN, Corci b. Habib, *İntikam-ı Hun-i Hüseyin ya Haccac b. Yusuf*, (Trc. Muhammed Ali Şirazi), Tahran, 1332/1914.
- ZİYADE, Mahmûd, *el-Haccac b. Yusuf es-Sekafi*, Kahire, 1995.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/5 Spring 2014

